

ALEKSANDER ŁANIEWSKI

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk

ORCID: 0000-0003-1876-2567

alexandr.iwanowicz@gmail.com

Od insurekcji do rewolucji Białoruski ruch anarchistyczny a protesty w 2020 r.

From resistance to revolution The Belarusian anarchist movement in the 2020 protests

Słowa kluczowe:

anarchizm, Białoruś,
rewolucja, ruch społeczny,
protesty

Keywords:

anarchism, Belarus,
revolution, social
movement, protests

From resistance to revolution: The Belarusian anarchist movement in the 2020 protests

Over the past 30 years, the anarchist movement in Belarus has been constantly developing and radicalising. Both the active participation of anarchists in the 2020 protests (mass demonstrations, performances of students and workers, grass-roots courtyard initiatives, anarcho-partisans), as well as the publication of a number of analytical articles and the proposing of two political programmes (Pramen, Ihar Alinievich) allow the Belarusian revolution to be considered as not only the culmination of the radicalisation of the anarchist movement, but also as a completion of the formation of a virile and independent socio-political movement. The participation of anarchists in the revolution, in turn, made them key figures of unprecedented repressions by the Belarusian authorities (including the recognition of anarcho-partisans as terrorists). As a result, the Belarusian anarchist movement was paralysed.

Wprowadzenie

Stopniowo narastający na Białorusi masowy gniew społeczny wybuchł po sfałszowanych wyborach prezydenckich i w reakcji na niepoohamowaną brutalność służb mundurowych w sierpniu 2020 r. Zapoczątkowało to długotrwały proces transformacji społecznej, który nazywam białoruską rewolucją. Uczestnicy każdej, nawet najbardziej pokojowej rewolucji z początku XXI w. stosowali rozmaite formy przemocy¹. Wydarzenia na Białorusi rozpatruję jednak nie jako kolejną odsłonę kolorowych rewolucji² (pokojowych rewolucji czy też zewnętrznych rewolucji), ale masową mobilizację społeczną, która obejmuje jednocześnie działania pokojowe (np. demonstracje) i przemoc, usiłując w stosunkowo krótkim czasie dokonać zmiany ustroju politycznego i relacji międzynarodowych państwa, a także transformacji struktur społecznych³. Przyjmuję jednocześnie, że nastąpiło „przerwanie monopolu władzy sprawowanej przez państwo, zwykle związanej z nawykiem posłuszeństwa”⁴. Słabość starej opozycji i brak uformowanych struktur nowej spowodowały, że w celu gruntownej zmiany stosunków społecznych, gospodarczych i politycznych w szerszy ruch solidarnie zaczęli się zryzać przedstawiciele różnych grup i zawodów: kobiety, studenci, emeryci, lekarze, wykładowcy, robotnicy czy przedsiębiorcy⁵. Zaryzykuję stwierdzenie, że jedyną zorganizowaną siłą polityczną, która brała aktywny udział w ulicznych protestach, byli anarchiści⁶.

- 1 J. Chodak, *Rewolucje niezbrojne. Nowe scenariusze polityki kontestacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2019.
- 2 H. Giebień, „Kolorowe rewolucje” na Białorusi – czy powiodą się?, „Wschodnioznawstwo” 2015, nr 1, s. 181–197.
- 3 Zob. J. Chodak, *Teorie rewolucji w naukach społecznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2012, s. 21.
- 4 P. Amann, *Revolution. A redefinition*, „Political Science Quarterly” 1962, vol. 77, No. 1, s. 38.
- 5 Zob. J. Goodwin, *No other way out. States and revolutionary movements 1945–1991*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.
- 6 Także oni traktowali wydarzenia na Białorusi jako rewolucję: I. Olinevič, *Belorusskaâ revolúciâ*, „You Tube” [online], 9 IX 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://www.youtube.com/watch?v=gBU-E8Ro8N8>>; *Anarhisty Belarusi: Narod sam pačau zakladac’ pryncypy anarhii*, „Pramen” [online], 5 I 2021 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2021/01/anarhisty-belarusi-narod-sam-pachau-zakladats-pryntsy-py-anarhii/>>.

Anarchizm zakłada, że świat może się rządzić bez przywódców i władzy, a społeczeństwa zdolne są funkcjonować na zasadzie dobrowolnej samoorganizacji jednostek i grup. Najwyższą wartością jest dla anarchistów wolność, a ograniczają ją ich zdaniem różnego rodzaju hierarchia i opresja. Używając typologii wypracowanej przez badaczy ruchów społecznych, można stwierdzić, że anarchizm to ruch progresywny, radykalny, rewolucyjny, mający jednocześnie wymiar lokalny i globalny, stosujący metody pokojowe i siłowe, skierowane zarówno na jednostkę, jak i całe społeczeństwo⁷. Nie planuje on osiągnięcia koniecznego sztywnego celu, lecz wykazuje się ciągłą dynamiką i nieustannym dążeniem do ideału. Opowiadając się za rozwiązaniem problemów bez pośredników taktyką akcji bezpośredniej, sięga nieraz do radykalnej praktyki politycznej. Zamiast demokracji przedstawicielskiej i parlamentaryzmu proponuje oddolną samoorganizację, która ma się opierać na solidarności, wzajemnej pomocy i horyzontalnych stosunkach społecznych. Zbudowanie wspólnoty przekonań i aktywizacja niekonwencjonalnych działań zbiorowych mają posłużyć do obalenia instytucji państwa i radykalnego przekształcenia stosunków społeczno-gospodarczych na zdecentralizowane i niehierarchiczne⁸.

Stawiam tezę, że w antyreżimowych wystąpieniach społecznych na Białorusi istotną rolę odegrał ruch anarchistyczny. Protesty z lata i jesieni 2020 r. były zarówno kulminacją radykalizacji białoruskiego anarchizmu, jak i egzaminem dojrzałości tego nurtu społeczno-politycznego. Mimo że rewolucja nie przyniosła oczekiwanych rezultatów, a anarchistów dotknęła fala brutalnych represji, to udało im się zgromadzić pewien kapitał polityczny: wzrosło nie tylko zainteresowanie ich działalnością, ale także zaufanie do anarchistów jako samodzielnej siły społeczno-politycznej.

W niniejszym szkicu zaprezentuję w zwięzły sposób stosunek białoruskich anarchistów do rewolucji, formy i metody ich działalności w jej trakcie oraz skalę oddziaływania na społeczeństwo, a także reakcję władz państwowych.

7 Przyjmuję, że ruch społeczny to „zbiorowe, zorganizowane, trwałe i nieinstytucjonalne wyzwanie dla rządzących, elit władzy lub przekonań i praktyk kulturowych”. J. Goodwin, J. M. Jasper, *Editor's introduction*, [w:] *The social movements reader. Cases and concepts*, ed. J. Goodwin, J. M. Jasper, Wiley-Blackwell, Hoboken 2014, s. 4.

8 Zob. P. Malendowicz, *Ruch anarchistyczny w Europie wobec przemian globalizacyjnych przełomu XX i XXI wieku*, Difin, Warszawa 2013; *The Palgrave handbook of anarchism*, ed. C. Levy, M. S. Adams, Palgrave Macmillan, Springer 2018.

Podstawą źródłową do analizy były strony internetowe grup anarchistycznych, ulotki i teksty programowe, a także reportaże, artykuły analityczne oraz oficjalne komunikaty resortów siłowych.

Zarys działalności anarchistycznej w Republice Białoruś

Korzenie anarchizmu na Białorusi sięgają końca XIX w.⁹, natomiast współczesny ruch anarchistyczny liczy trzydzieści lat¹⁰ i jest dość zauważalnym aktorem na białoruskiej scenie opozycyjnej, zwłaszcza po roku 2010, kiedy międzynarodowe organizacje obrony praw człowieka uznały aż pięciu jego aktywistów za więźniów politycznych¹¹. Do tego okresu działalność ruchu miała stosunkowo pokojowy charakter, skupiając się na antyfaszyzmie, kulturze niezależnej, kwestiach antymilitarnych i antymilicyjnych, problemach ekologicznych czy akcjach solidarności. Mimo że od zarania pobrzmiwały w nim akcenty praw robotniczych, to w ciągu trzech dekad nie zdołał stworzyć związków zawodowych działających na zasadach syndykalistycznych. Organizowano natomiast festiwale i fora społeczne, wydawano prasę, ulotki oraz broszury i wreszcie aktywnie angażowano się w uliczną działalność protestacyjną.

Dopiero od ok. 2008 r. białoruscy anarchiści zaczęli wprowadzać do praktyki politycznej radykalne formy walki, jak podpalanie i dewastowanie bilbordów, blokowanie dróg czy obrzucanie budynków koktajlami Mołotowa. Tęgo rodzaju akcje – obok długoterminowych przedsięwzięć o charakterze pokojowym¹² – są już stałym elementem ich działalności. Łamanie obowiązującego prawa wpisuje się w długą tradycję anarchizmu, a w kraju, gdzie nawet najbardziej pokojowe formy protestu spotykają się z brutalnymi represjami, radykalizacja postępuje w sposób naturalny¹³.

- 9 Ū. Ę. Gluřakov, „*Revoluciã umerla! Da zdravstvuet revoluciã!*” *Anarhizm v Belarusi (1902–1927)*, ŐSS, Sankt-Peterburg 2015.
- 10 Zob. P. Kanaval’cyk, *Anarchy in BY. Anarhistyčny ruh ũ Belarusi*, Padručnik Rėvalŭcyãnera, Mensk 2002; A. Laneŭski, *Ad pratėstu da supracivu: vakol „spravy belaruskich anarhistãŭ”*, „Palityčnaã sfera” 2013, № 20 (1), s. 99–121.
- 11 Zob. I. Olinevič, *Edu v Maġadan*, Radikalnaã teoriã i praktika, Moskva 2013; M. Dzãdok, *Farby paralel’naġa svetu*, [b.m.w.] 2017.
- 12 Np. edukacyjnej biblioteki Wolna Myř (Вольная думка) czy antymilitarnej inicjatywy Jedzenie zamiast Bomb (Еда вместо бомб).
- 13 Zdaniem anarchistów to białoruski reŭim uczynił ich rewolucjonistami. *Puti nazad uŭe net*, „Pramen” [online], 10 VIII 2020 [dostę: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/08/puti-nazad-uzhe-net/>>.

Bezkompromisowość białoruskich anarchistów kształtowało ponadto doświadczenie udziału w Euromajdanie.

Z głośnych akcji poprzedzających wydarzenia w 2020 r. można wymienić obrzucenie przez anarchistów butelkami zapalającymi budynku inspekcji podatkowej w Homlu w 2017 r. oraz aresztu śledczego w Mińsku w 2019. Spektakularny był również ich udział w masowych protestach niedarmozjadów wywołanych dekretem nr 3¹⁴. Wiosną 2017 r. niespodziewanie stanęli na czele około tysięcosobowego niezgodnionego z władzami miasta marszu w Brześciu, a w kolejnym roku zablokowali jedną z najważniejszych krajowych dróg M1 (Brześć–Mińsk), protestując przeciwko budowie fabryki akumulatorów¹⁵. Władza odpowiadała represjami i kampanią propagandową w mediach państwowych¹⁶.

Latem 2020 r., nie licząc mniejszych grup i szeregu pojedynczych osób (np. blogera Mikoły Dziadoka¹⁷), białoruski ruch anarchistyczny reprezentowały następujące organizacje uważane przez władze za ekstremistyczne:

– Promień (Прамень) – powstała w 2015 r. grupa o zabarwieniu społeczno-rewolucyjnym, prowadząca informacyjno-analityczny portal i uczestnicząca w masowych demonstracjach;

– Anarchistyczny Czarny Krzyż „Białoruś” (Анархічэскі чэрны крест Беларусь, dalej: ACK) – skupiający się na udzielaniu represjonowanym anarchistom i antyfaszystom pomocy materialnej, prawnej i informacyjnej¹⁸;

14 Masowe demonstracje Białorusinów w lutym i marcu 2017 r. wywołane zostały rozpoczęciem egzekwowania podatku od bezrobocia, który wprowadzono w kwietniu 2015 r. dekretem nr 3 'O zapobieganiu społecznemu pasożytnictwu'. Dokument ten dotknął ok. pół miliona osób, nakazując każdemu obywatelowi, który w ciągu roku przepracował mniej niż 183 dni, zapłacić ok. 200 euro podatku. W obliczu stagnacji gospodarczej i wzrostu bezrobocia wywołało to na Białorusi największe od 2011 r. protesty społeczne.

15 *Istoriâ Revolúcionnogo Dejstviâ 2010–2019 goda*, „Revolúcionnoe Dejstvie” [online], 11 I 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://revbel.org/2020/01/istoriya-revoljutsionnogo-dejstviya-2010-2019-goda/>>.

16 A. Łaniewski, *Białoruscy anarchiści pod celownikiem propagandy*, „Atak” 2018, nr 8, s. 11–12.

17 „Mikola Dzâdok / Mikola Dziadok” [online, dostęp: 1 V 2021]: <<https://mikola.nob-logs.org/>>.

18 „Anarhičeskij černyj krest Belarus” [online, dostęp: 1 V 2021]: <<https://abc-belarus.org/>>.

– Akcja Rewolucyjna (Революционное действие, dalej: AR) – działająca od 2005 r. grupa wyznająca idee anarchokomunizmu oraz illegalizmu, która zapoczątkowała radykalizację ruchu.

Udział w rewolucji

Już w przeddzień wyborów prezydenckich w 2020 r. anarchiści wystosowali do społeczeństwa wezwanie do protestów¹⁹. Nie poparli żadnego z kandydatów, opowiadając się za jak największą decentralizacją władzy i maksymalną samorządnością²⁰. Wysunęli m.in. żądania dymisji prezydenta oraz wprowadzenia amnestii politycznej i demokracji bezpośredniej²¹. Proponując własne strategie obalenia reżimu²², sygnalizowali, że nie da się tego zrobić przy urnie wyborczej²³. Krytykowali plany zbierania się w jednym, łatwym do spacyfikowania miejscu²⁴, a w zamieszkach między 9 a 11 sierpnia nie ujawniali swojej przynależności organizacyjnej²⁵. Centralnym miejscem starć stał się Mińsk, a w dalszych protestach publicznie uczestniczyli anarchiści z Baranowicz i Grodna. Jednocześnie krytykowali opozycję za narażanie

- 19 *Čto delat' 9 avgusta?*, „Pramen” [online], 8 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/08/chto-delat-9-avgusta/>>.
- 20 *Kakoj kandidat izbavit Belarus' ot diktatury?*, „Pramen” [online], 7 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/08/kakoj-kandidat-izbavit-belarus-ot-diktatury/>>.
- 21 *5 trebovanij bez kompromissov*, „Pramen” [online], 14 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/08/5-trebovanij-bez-kompromissov/>>.
- 22 *Strategiâ nizovoj revolûcii. 8 taktik sverżeniâ reżima Lukašenko*, „Revolûcionnoe Dejstvie” [online], 21 VI 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://revbel.org/2020/06/strategiya-nizovoj-revoljutsii-8-taktik-sverzheniya-rezhima-lukashenko/>>.
- 23 *Zavyšennye ożidaniâ i neminuemoe razočarovanie? Čto ždet obšestvo 9 avgusta*, „Revolûcionnoe Dejstvie” [online], 6 VI 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://revbel.org/2020/08/zavyshennye-ozhidaniya-i-neminuemoe-razocharovanie-chto-zhdet-obshhestvo-9-avgusta/>>.
- 24 *Lovushka Stely. Čem ploh plan na 9 avgusta i čto nasčët plana B?*, „Revolûcionnoe Dejstvie” [online], 8 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://revbel.org/en/2020/08/lovushka-stely-chem-ploh-plan-na-9-avgusta-i-chto-naschet-plana-b/>>.
- 25 *Ėvolûciâ protesta i repressij v Belarusi glazami anarhistki*, „Pramen” [online], 14 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/08/evolyutsiya-protesta-i-repressij-v-belarusi-glazami-anarhistki/>>; *Uprising in Belarus*, „You Tube” [online], 3 IX 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://www.youtube.com/watch?v=9fU-uuZ3cYA>>.

ludzi, stratę czasu oraz nieprzemyślane działania²⁶, a protestujących uprzedzali, by nie świętować zwycięstwa przedwcześnie²⁷.

W swojej walce anarchiści niejednokrotnie opowiadali się za rebelią jako prawem każdego człowieka. To właśnie państwo uosabia ich zdaniem przemoc, ma monopol na terror i jest źródłem represji oraz tortur. Trwa zatem wojna, w której siły nie są równe, dlatego każda odpowiedź białoruskiego społeczeństwa jest według nich próbą ratowania życia, samoobroną przed niekontrolowaną przemocą państwa²⁸. Krytykowali jednak bezmyślną ofiarność Białorusinów w walce o sakralizację symboli narodowych, zarzucając uczestnikom protestów, że ryzykując własną wolnością, ukierunkowują protest wyłącznie na walkę symboliczną (np. wywieszania flag na balkonach), a nie realną konfrontację z reżimem²⁹.

Jedną z podstawowych kwestii podjętych przez anarchistów była walka z organami represji. AR założyła w 2017 r. portal lustracyjny „Banda Łuki”, który w pewnym stopniu stał się pierwowzorem inicjatywy Czarna Księga Białorusi, gdzie gromadzone są informacje na temat funkcjonariuszy służb mundurowych³⁰ i urzędników wspierających reżim³¹. Ihar Aliniewicz pokusił się m.in. o psychologiczną analizę brutalności sił porządkowych³². Padły wreszcie propozycje zlikwidowania milicji i zastąpienia jej oddziałami

26 *Ne davat' vlastâm peredyšku!*, „Revolúcionnoe Dejstvie” [online], 16 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://revbel.org/en/2020/08/ne-davat-vlastyam-peredyshku/>>; *A gde plan v „Plane pobedy”?*, „Revolúcionnoe Dejstvie” [online], 31 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://revbel.org/en/2020/08/a-gde-plan-v-plane-pobedy/>>.

27 *Rano radovat'sâ pobeđe*, „Pramen” [online], 31 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <://pramen.io/ru/2020/08/rano-radovatsya-pobeđe/>.

28 *Gosudarstvo i est' nasilie*, „Pramen” [online], 26 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/08/gosudarstvo-i-est-nasilie/>>.

29 *Sakralizaciâ simvolov v proteste*, „Revolúcionnoe Dejstvie” [online], 31 I 2021 [dostęp: 1 V 2021]: <<http://revbel.org/2021/01/sarkalizatsiya-simvolov-v-proteste>>.

30 Powstał przeciwko nim szereg tekstów: *Počemu my vystupaem protiv iniciativy by_pol?*, „Pramen” [online], 27 XI 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <https://pramen.io/ru/2020/11/pochemu-my-vystupaem-protiv-initsiativy-by_pol/>; *Net voennyh – net vojny!*, Promień, 30 VIII 2020, ulotka, w zbiorach autora; A. Stoev, *Začem miliciâ? Anarhičeskij vzglâd na problemu milicij*, Pramen', Minsk 2020.

31 „Banda Łuki” [online, dostęp: 1 V 2021]: <<https://bandaluki.info/>>.

32 I. Olinevič, *Karateli i karavšina*, „You Tube” [online], 20 IX 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://www.youtube.com/watch?v=ZTYa-XEGIQo>>.

samoobrony³³. Agitowano ponadto za sabotowaniem kamer³⁴, krytycznie oceniając system rozpoznawania twarzy Kipod, który opracowywała współpracująca z KGB firma Synesis³⁵.

Innym stałym motywem działalności anarchistów było udzielanie protestującym praktycznych wskazówek. Najbardziej popularne wydaje się formowanie tzw. *scepki*, która utrudnia rozerwanie zwartych szeregów protestujących³⁶. Apelowano również o działanie w małych grupach, tworzenie zaplecza materiałowo-technicznego, rozwój konspiracji oraz zachowywanie bezpieczeństwa, co miało być niezbędne do zwycięstwa rewolucji. Według anarchistów grupy oporu³⁷ powinny zbierać doświadczenie w nocnych akcjach partyzanckich (malowaniu graffiti czy wywieszaniu plakatów i banerów). Tego rodzaju zdecentralizowana aktywność protestacyjna jest trudniejsza do kontrolowania przez władze, dlatego miała być bardziej skutecznym sposobem konfrontacji³⁸. Pojawiały się też wreszcie apele o opanowywanie przestrzeni publicznej³⁹.

Anarchiści od zawsze akceptowali wszelkie metody i formy protestu⁴⁰, nie

- 33 *Počemu aktualen lozung o zamene milicii narodnoj samooboronoj?*, „Revolúcionnoe Dejstvie” [online], 21 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://revbel.org/2020/08/pochemu-aktualen-lozung-o-zamene-militsii-narodnoj-samooboronoj/>>.
- 34 *Sabotazh kamer naružnogo videonablúdeniá*, „Revolúcionnoe Dejstvie” [online], 29 IX 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://revbel.org/2020/09/sabotazh-kamer-naružnogo-nablyudeniya/>>.
- 35 *Belaruskij režim stroit sistemu total'nogo video kontrolá v strane s pomošú Kipod*, „Pramen” [online], 17 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/08/belaruskij-rezhim-stroit-sistemu-totalnogo-video-kontrolya-v-strane/>>; M. Dziadok, *Á nikogo ne ubival, á tol'ko podaval patrony*, „Facebook” [online], 17 X 2020 [1 V 2021]: <<https://www.facebook.com/happymikola/posts/1320431718307850>>.
- 36 *Scepka: instrukciá dlá protestuúših*, „You Tube” [online], 24 VI 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://www.youtube.com/watch?v=7ZXqP9Bh4QA>>.
- 37 *Gruppy soprotivleniá (obnovlennye)*, „Revolúcionnoe Dejstvie” [online], 25 II 2021 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://revbel.org/2021/02/gruppy-soprotivleniya-obnovlennye/>>.
- 38 *Decentralizovannye protesty tormozát repressivnuú mašinu*, „Pramen” [online], 29 XI 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/11/detsentralizovannye-protesty-tormozyat-repressivnuyu-mashinu/>>.
- 39 *Protestu nužno mesto!*, „Pramen” [online], 25 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/08/protestu-nuzhno-mesto-o-neobhodimosti-fizicheskikh-prostranstv-dlya-samoorganizatsii/>>.
- 40 *Važny vse taktiki protesta!*, „Pramen” [online], 14 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/08/vazhny-vse-taktiki-protesta/>>.

odrzucając przy tym nigdy radykalizmu⁴¹. Wprost apelowali o łamanie przez protestujących prawa, tłumacząc to całkowitym brakiem poszanowania go przez władze⁴². „[...] uważamy – pisali – że w stosunku do psów reżimu, którzy odpowiadają za bicie, tortury, gwałty i zabijanie naszych braci i sióstr, przemoc jest dopuszczalna”⁴³. Tylko w ten sposób można ich zdaniem zahamować przemoc państwa. W połowie października w krytycznej analizie słabnących protestów stwierdzili jednak, że w obliczu gigantycznych represji przeciwko Białorusinom na radykalizację może być już za późno⁴⁴.

Najbardziej radykalnymi działaniami podejmowanymi przez protestujących w czasie białoruskiej rewolucji były akcje tzw. anarchopartyzantów. W drugiej połowie października Ihar Aliniewicz i Dźmityj Dubouski nielegalnie przekroczyli ukraińsko-białoruską granicę, a na terytorium Białorusi dołączyli do nich Dźmityj Rezanowicz i Siarhiej Ramanau. 22 października 2020 r. zaatakowali oni budynek Państwowej Komisji ds. Badań Kryminalistycznych i podpalili samochody na parkingu Prokuratury Rejonowej w Soligorsku. W nocy 28 października podpalili natomiast budynek Komendy Milicji Drogowej w Mozyrzu. Po tej ostatniej akcji wszyscy czterej zostali ujęci i znaleziono przy nich broń. Na podstawie art. 289 kk prokuratura postawiła im zarzut aktu terroryzmu popełnionego przez zorganizowaną grupę przestępczą.

Wybór na miejsce akcji górniczego Soligorska tłumaczony był przez anarchistów powszechnym zakazem strajków oraz masowymi zwolnieniami i represjami. Poprzez swoje działania chcieli okazać solidarność z walczącym narodem⁴⁵. Należy stanowczo podkreślić, że białoruscy aktywiści w odróżnieniu od szeregu odłamów powstańczego anarchizmu w Europie zawsze podkreślali swoją prospołeczną orientację (poruszając kwestie eko-

41 *30 metodov bor'by s diktaturaj*, „Pramen” [online], 21 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/08/30-metodov-borby-s-diktaturaj/>>.

42 *Možno li protestuŭšemu narušať zakon?*, „Pramen” [online], 5 IX 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/09/mozhno-li-protestuyushhemu-narushat-zakon/>>.

43 *Anarhizm i nasilie v Belarusi*, „Pramen” [online], 20 XI 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/11/anarhizm-i-nasilie-v-belarusi/>>.

44 *Kritičeskij obzor protestov poslednih dvuh mesâcev*, „Pramen” [online], 17 X 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/10/kriticheskij-obzor-protestov-poslednih-dvuh-mesyatsev/>>.

45 *Otwarty list poparcia dla białoruskich anarchistów-rewolucjonistów*, „Inny Świat” 2021, nr 52, s. 2.

logii, podatków, praw pracowniczych czy represji)⁴⁶, a ich działania nigdy nie wykraczały poza niszczenie mienia⁴⁷.

Stołeczni aktywiści czynnie wspierali protesty różnych grup społecznych, m.in. studentów. Wywieszali banery, wzywali do ignorowania spotkań z władzami uczelni wyższych i rozpowszechniali ulotki na temat walki o ich autonomię⁴⁸. Angażowali się również aktywnie w szybko zyskujące popularność inicjatywy podwórkowe, zwłaszcza w stolicy. Pojawiające się na demonstracjach słynne hasło „Władza dla podwórek!” przysparzało anarchistom popularności⁴⁹, a komitety podwórkowe stały się w ich opinii jaskrawą formą samoorganizacji i dobrym narzędziem walki z dyktaturą⁵⁰.

Warto też odnotować, że związani z ruchem anarchistycznym, a obecnie uwięzieni Marfa Rabkowa i Andriej Czepiuk współpracowali z Centrum Obrony Praw Człowieka „Wiasna”⁵¹. Na oddzielną uwagę zasługuje też działalność nieformalnych grup anarchofeministek, które z własnymi banerami uderzającymi w dyktaturę i patriariat regularnie uczestniczyły w większych demonstracjach, łącząc się z aktywistkami LGBTQI+ i ogólnego ruchu kobiet⁵².

Rezultatem prowadzonej przez anarchistów pracy teoretycznej są dwa programy polityczne. Pierwszy, autorstwa grupy Promień, nazywany jest

46 Wydana przez grupę Promień ulotka *Рабочие спасают Беларусь* wzywała, by przystąpić do strajku powszechnego i tworzyć niezależne związki zawodowe. W druk odezwo robotniczych dla komitetów strajkowych aktywnie zaangażowana była kooperatywa Ulotka (*Листовка*). Jej działalność zakończyły jednak przesładowania ze strony władz.

47 J. Tomaszewicz, „Partyzanci przyjemności”. *Insurekcjonizm: anarchizm wobec kryzysu czy kryzys anarchizmu?*, [w:] *Europa XX-XXI wieku. Społeczno-polityczne konsekwencje kryzysów*, red. M. Gruszczuk, L. Krzyżanowski, M. Skrzypek, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2017, s. 355–377.

48 *Universitet prinadležit nam*, Promień, ulotka, listopad 2020, w zbiorach autora.

49 *Vsâ vlast' dvoram*, Promień, ulotka, listopad 2020, w zbiorach autora.

50 *Samoorganizaciâ – edinstvennyj otvet diktature!*, „Pramen” [online], 14 IX 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/09/samoorganizatsiya-edinstvennyj-otvet-diktature/>>.

51 *Pravozaišniki trebuût prekratit' ugolovnoe presledovanie v otnošenii volontera „Vesny” Andreâ Čepuka*, „Pravaabaroncy centr »Viasna«” [online], 13 X 2020 [dostęp: 20 VIII 2021]: <<https://spring96.org/ru/news/99932>>.

52 *„Èto naš gorod”: reportaž s samogo masštabnogo ženskogo marša v Belarusi*, „Moloko Plus” [online], 29 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <https://moloko.plus/jive_women>.

przejściowym i nosi cechy radykalnego programu socjaldemokratycznego, postulując m.in.:

- progresywny podatek dochodowy,
- imperatywny mandat deputowanych,
- zmniejszenie wydatków wojskowych i budżetu MSW,
- wybieralność kierowników rejonowych oddziałów spraw wewnętrznych,
- wybieralność sędziów na czteroletnią kadencję,
- zwiększenie zasiłków dla bezrobotnych,
- otwarcie archiwów KGB,
- cofnięcie ulg podatkowych dla Cerkwi prawosławnej⁵³.

Drugi, przygotowany przez Ihara Aliniewicza, jest nieco bardziej radykalny, a wśród zawartych w nim punktów znalazły się:

- całkowita lustracja „bandy Łukaszenki”,
- utworzenie komitetu ds. rehabilitacji więźniów politycznych i objęcie ich całkowitą amnestią,
- geopolityczna neutralność,
- wprowadzenie demokracji bezpośredniej z systemem przejrzystej elektronicznej koordynacji na poziomie podwórek, dzielnic i miast,
- utworzenie Białoruskiej Konfederacji Miast i Regionów,
- powołanie sądów polubownych, na czele których stałyby najbardziej szanowane osoby z poszczególnych miejscowości,
- przekazanie miastom zarządu nad przedsiębiorstwami państwowymi, przy czym każdy pracownik miałby zostać ich akcjonariuszem,
- utworzenie Rady Ekonomicznej, w skład której weszliby przedstawiciele wszystkich dziedzin gospodarki, miast i kół eksperckich,
- współistnienie na równych warunkach własności prywatnej, kooperatyw i syndykatów,
- utworzenie deflacyjnej kryptowaluty,
- opracowanie przy wsparciu białoruskiej diaspory projektów *crowdfundingowych*, które zastąpiłyby kredyty międzynarodowe,
- likwidacja monopolu banków na transakcje płatnicze,
- zakaz posiadania przez zagraniczne firmy ponad 10 proc. udziałów w białoruskich przedsiębiorstwach,

53 *Predloženie programmy minimum na vremâ vosstaniâ v Belarusi*, „Pramen” [online], 15 IX 2020 [dostęp: 1 V 2020]: <<https://pramen.io/ru/2020/09/predlozhenie-programmy-minimum-na-vremya-vosstaniya-v-belarusi/>>.

- zakaz posiadania przez przedsiębiorstwa ponad 25 proc. udziałów w innych firmach,
- rozwój drobnego rolnictwa na równi z dobrowolnymi spółdzielniami,
- powszechne uzbrojenie obywateli na wzór Szwajcarii⁵⁴.

Bodajże po raz pierwszy w najnowszej historii Białorusi ruch anarchistyczny przedstawił własne programy polityczne, co jest doniosłym wydarzeniem dla jego zwolenników.

Represje

Zatrzymania aktywistów ruchu anarchistycznego i stosowanie wobec nich tortur zaczęły się jeszcze przed wyborami⁵⁵. Od lat odczuwając na sobie regularne represje (przeważnie ze strony Zarządu Głównego ds. Zwalczenia Przestępczości i Korupcji), zmieniali oni adresy zamieszkania. 11 listopada 2020 r. niezwykle brutalnie zatrzymano Mikołę Dziadoka⁵⁶ i przedstawiono mu zarzuty z trzech artykułów kodeksu karnego, za które grozi wieloletnie więzienie.

29 stycznia 2021 r. MSW poinformowało, że przeciwko czterem osobom wszczęto śledztwo o przynależność do międzynarodowej grupy przestępczej AR, sponsorowanej m.in. przez ACK. 5 marca MSW podało, że w Brześciu zatrzymano kolejnych sześciu członków tej samej grupy⁵⁷.

Represjom wobec anarchistów towarzyszyła kampania medialna. Regularnie wypowiadało się o nich wyższe dowództwo MSW, a szef KGB Iwan Tiertiel oskarżył anarchopartyzantów o plany mordowania pokojowo

54 I. Olinevič, *Programma anarhizma dla Belarusi*, „You Tube” [online], 7 X 2020 [dostęp 1 V 2020]: <<https://www.youtube.com/watch?v=tEeUGLzzkPQ>>.

55 *Načalis' preventivnye zaderžaniâ anarhistov*, „Anarhičeskij čěrnyj krest Belarus” [online], 6 VIII 2020 [dostęp: 20 VIII 2021]: <<https://abc-belarus.org/?p=12943>>.

56 *Anarhist Dedok zaderžan miliciej. Daët pokazaniâ i raskaivaetsâ. Panorama*, „You Tube” [online], 12 XI 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <https://www.youtube.com/watch?v=xOuLg_A-UUw>.

57 *Po delu o massovyh besporâdkah v Minske zaderžany radikal'nye anarhisty, „Belteleradiokompaniâ”* [online], 29 I 2021 [dostęp: 1 V 2021]: <https://www.tvr.by/news/obshchestvo/po_delu_o_massovykh_besporyadkakh_v_minske_zaderzhany_radikalnye_anarkhisty/>; *Zaderžany brestskie anarhisty iz meždunarodnoj prestupnoj organizacii*, „You Tube” [online], 9 III 2021 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://www.youtube.com/watch?v=4MwLNDHPvWc>>.

nastawionych obywateli⁵⁸. 12 lutego 2021 r. anarchopartyzanci zostali wpisani przez KGB na oficjalną listę terrorystów⁵⁹.

Ogółem represje od kilku dni aresztu do wieloletniego pozbawienia wolności dotknęły kilkudziesięciu aktywistów ruchu anarchistycznego⁶⁰.

Międzynarodowy wydzźwięk działalności białoruskich anarchistów

Białoruska rewolucja jeszcze bardziej pogorszyła i tak już złożone stosunki Mińska z sąsiadami. Częściowo przyczynili się do tego anarchiści, którzy już w sierpniu wystosowali apel o międzynarodową solidarność z narodem Białorusi⁶¹. Mimo że podważali pomoc Europy w zwalczaniu dyktatury⁶², część z nich została zmuszona do ucieczki z kraju i zamieszkania właśnie w krajach europejskich. Grupy białoruskich anarchistów od lat funkcjonowały w Polsce i na Ukrainie. AR posiada w Kijowie autonomiczną komórkę pn. Rewolucyjna dija, a w Warszawie ulokowała się inicjatywa Dissidentby⁶³, która świadczy pomoc wszystkim więźniom politycznym. Warto jeszcze w tym miejscu napomknąć, że przez pięć lat mieszkał w Polsce Ihar Aliniewicz⁶⁴.

58 *Predsedatel' Komiteta gosudarstvennoj bezopasnosti Ivan Tertel'*, „Belarus” [online], 11 II 2021 [dostęp: 1 V 2021]: <https://www.belarus.by/ru/press-center/photo/predsedatel-komiteta-gosudarstvennoj-bezopasnosti-ivan-tertel_i_0000038979.html>.

59 *Perečen' organizacij i fizičeskih lic, pričastnych k terrorističeskoj deatel'nosti*, „Komitet gosudarstvennoj bezopasnosti Respubliki Belarus” [online], 12 II 2021 [dostęp: 1 V 2021]: <<http://www.kgb.gov.by/ru/perechen-inf-ru/>>. Zob. również: E. Postulszna, *Terroryzm anarchistyczny – istota, taktyka, organizacja*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2013, nr 4, s. 99–120.

60 *Rubrika: Arestovannye i zaključennye Belarusi*, „Anarhičeskij černyj krest Belarus” [online], 8 VIII 2020 [dostęp: 20 VIII 2021]: <<https://abc-belarus.org/?cat=3>>.

61 *Przyw k solidarnosti s vosstaniem protiv režima Lukašenko – 14 avgusta*, „Anarhičeskij černyj krest Belarus” [online], 12 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://abc-belarus.org/?p=12976>>.

62 *Počemu Evropa nam ne pomożet?!*, „Pramen” [online], 4 IX 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/09/pochemu-evropa-nam-ne-pomozhet/>>.

63 *„Dissidentby. Podderżka politzaključennyh”* [online, dostęp: 20 VIII 2021]: <<https://dissidentby.com/>>.

64 Zob. *„Jesteśmy po stronie prawdy. Zwycięzimy!” – wywiad z Igozem Oliniewiczem*, „Inny Świat” 2016, nr 45, s. 24–26; I. Oliniewicz, *Ruch anarchistyczny i represje 2012–2016*, „Inny Świat” 2017, nr 46, s. 16–19.

Sprawa anarchopartyzantów dała władzom w Mińsku nowe argumenty do oskarżania Ukrainy o sponsorowanie białoruskich terrorystów. Można przypuszczać, że zamknięcie granic Białorusi dla cudzoziemców i bezpaństwowców od 1 listopada 2020 r. przyspieszone zostało właśnie w związku z ich zatrzymaniem. Alaksandr Łukaszenka natomiast, publicznie oskarżając anarchopartyzantów o tworzenie magazynów broni, stwierdził, że Amerykanie zorganizowali w Polsce i na Ukrainie „centrum do pracy przeciwko Białorusi”⁶⁵.

Wnioski

Nieposiadający wystarczającego zaplecza ludzkiego i materialnego anarchiści nie zdołali stworzyć na Białorusi masowego ruchu rewolucyjnego. Podejmowali co prawda próby aktywnego udziału w protestach, ale były to różnego rodzaju nieskoordynowane działania odrębnych grup – od pokojowych manifestacji do walki partyzanckiej. Próbowali narzucić strategię walki z reżimem i poprzez własne działania aktywizować i radykalizować protesty, ale też w równej mierze adaptowali się do dynamiki zdarzeń. Będąc stosunkowo skutecznym narzędziem walki z obecnym systemem politycznym (m.in. dzięki taktyce decentralizacji protestów, oddolnej samoorganizacji, brakowi przywódców czy konspiracji), anarchizm usiłował zaproponować także pozytywny program polityczny. Za medialny sukces można uznać popularność *scepki* oraz wzrost liczby osób obserwujących blog grupy Promień czy Mikołę Dziadoka do ponad dziesięciu tysięcy. Wydaje się, że istotnym osiągnięciem białoruskiego ruchu libertarnego było również przełamanie w czasie rewolucji zakorzenionych w społeczeństwie stereotypów dotyczących anarchizmu oraz zwykłej niewiedzy na jego temat. Niemniej jednak, podobnie jak wszystkie pozostałe opcje polityczne w kraju, anarchizm nie zdołał zaproponować wyczerpującej i – co kluczowe – odpowiadającej nastrojom społecznym odpowiedzi na całokształt problemów współczesnej Białorusi.

Będąc, paradoksalnie, jedyną zorganizowaną siłą polityczną na ulicach Białorusi, anarchiści narazili się władzy. W wyniku błędów w działalności

65 *Interv'û političeskim obozrevatelâm Belarusi i zarubež'â*, „Prezident Respubliki Belarus” [online], 13 XI 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://president.gov.by/ru/events/intervyu-politicheskim-obozrevatelyam-belarusi-i-zarubezhya>>.

konspiracyjnej oraz maksymalnego skoncentrowania uwagi służb specjalnych na każdym aspekcie aktywności anarchistów dotknęła ich fala represji. Praktycznie wszystkie legalne inicjatywy wygasły, a część aktywistów dołączyła do fali emigrantów płynącej przeważnie w kierunku Polski i Ukrainy. W wyniku zaangażowania w rewolucję białoruski ruch anarchistyczny został więc *de facto* sparaliżowany.

Według danych obrońców praw człowieka 23 sierpnia 2021 r. w białoruskich więzieniach znajdowało się 637 więźniów politycznych, w tym co najmniej kilkunastu anarchistów, nie licząc anarchopartyzantów, których nie zalicza się do tej kategorii⁶⁶. Zasadne wydają się przy tym pytania: Czy w warunkach, w których znalazło się białoruskie społeczeństwo, naród ma prawo do powstania? Czy walka przeciwko dyktaturze z bronią w ręku jest moralna i uzasadniona?

Zaangażowanie w pomoc represjonowanym osobom o innych poglądach, próby współpracy z różnymi grupami społecznymi (jak robotnicy, studenci czy obrońcy praw człowieka), działalność informacyjna w mediach społecznościowych, a przede wszystkim ideowość i poświęcenie przejawiane przez anarchistów podczas protestów przynajmniej na pewien czas stworzyły podatny grunt do budowania przez nich kapitału społecznego. Otwarte pozostają pytania o los anarchistów – jako przeciwników każdej państwowości – w przyszłej Białorusi. Czy w razie zmiany ustrojowej w kraju zbudowany kapitał społeczny, a zwłaszcza zaufanie do konkretnych osób i ich czynów, a nie abstrakcyjnych idei głoszonych przez zamaskowaną młodzież, będą sprzyjały zaistnieniu anarchistów na scenie politycznej jako równorzędnych graczy? Czy ich propozycje programowe – dotyczące samorządności, decentralizacji i autonomii we wszystkich dziedzinach życia społecznego, lustracji i likwidacji milicji, wprowadzenia kryptowaluty deflacyjnej czy też prawa do posiadania broni – mogą stać się przedmiotem poważnej debaty w białoruskim społeczeństwie?

Można przypuszczać, że względny wzrost popularności anarchistów wynikający z ich wkładu w rewolucję oraz zaliczenia niektórych aktywistów do grona więźniów politycznych umożliwi w przyszłości umocnienie pozycji tej grupy w formującym się na Białorusi społeczeństwie obywatelskim.

66 637 *čalaviek nespravâdliva znahodzâcca ũ turme*, „Pravaabarončy centr »Vâsna«” [online], 23 VIII 2021 [dostęp: 23 VIII 2021]: <<https://prisoners.spring96.org/be#list>>.

Ocena skali kapitału społecznego, jaki ruch anarchistyczny uzyskał w trakcie nieudanej rewolucji, wymaga jednak dalszych badań naukowych, zwłaszcza na gruncie socjologii.

Bibliografia

- A gde plan v „Plane pobedy”?*, „Revolúcionnoe Dejstvie” [online], 31 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://revbel.org/en/2020/08/a-gde-plan-v-plane-pobedy/>>.
- Amann P., *Revolution. A redefinition*, „Political Science Quarterly” 1962, vol. 77, No. 1. „Anarhičeskij černyj krest Belarus” [online, dostęp: 1 V 2021]: <<https://abc-belarus.org/>>.
- Anarhist Dedok zaderżan miliciej. Daët pokazaniâ i raskaivaetsâ. Panorama*, „You Tube” [online], 12 XI 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <https://www.youtube.com/watch?v=xouLg_A-UUw>.
- Anarhisty Belarusi: Narod sam pačau zakladac’ pryncypy anarhii*, „Pramen” [online], 5 I 2021 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2021/01/anarhisty-belarusi-narod-sam-pachau-zakladats-pryntsyipy-anarhii/>>.
- Anarhizm i nasilie v Belarusi*, „Pramen” [online], 20 XI 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/11/anarhizm-i-nasilie-v-belarusi/>>.
- „Banda Luki” [online, dostęp: 1 V 2021]: <<https://bandaluki.info/>>.
- Belaruskij režim stroit sistemu total’nogo video kontrolâ v strane s pomošû Kipod*, „Pramen” [online], 17 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/08/belaruskij-rezhim-stroit-sistemu-totalnogo-video-kontrolya-v-strane/>>.
- Chodak J., *Rewolucje niezbrojne. Nowe scenariusze polityki kontestacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2019.
- Chodak J., *Teorie rewolucji w naukach społecznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2012.
- Čto delat’ 9 avgusta?*, „Pramen” [online], 8 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/08/čto-delat-9-avgusta/>>.
- Decentralizovannye protesty tormozât repressivnuû mašinu*, „Pramen” [online], 29 XI 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/11/detsentralizovannye-protesty-tormozyat-repressivnuyu-mashinu/>>.
- „Dissidentby. Podderżka politzaključennyh” [online, dostęp: 20 VIII 2021]: <<https://dissidentby.com/>>.
- Dzâdok M., *Farby paralel’naga svetu*, [b.m.w.] 2017.
- Dziadok M., *Â nikogo ne ubival, â tol’ko podaval patrony*, „Facebook” [online], 17 X 2020 [1 V 2021]: <<https://www.facebook.com/happymikola/posts/1320431718307850>>.
- Èto naš gorod’: reportaž s samogo masštabnogo ženskogo marša v Belarusi*, „Moloko Plus” [online], 29 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <https://moloko.plus/jive_women>.
- Europa XX–XXI wieku. Społeczno-polityczne konsekwencje kryzysów*, red. M. Gruszczyk, L. Krzyżanowski, M. Skrzypek, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2017.

- Èvolùciâ protesta i repressij v Belarusi glazami anarhistki*, „Pramen” [online], 14 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/08/evolyutsiya-protesta-i-repressij-v-belarusi-glazami-anarhistki/>>.
- Giebiën H., „Kolorowe rewolucje” na Białorusi – czy powiodą się?, „Wschodnioznawstwo” 2015, nr 1.
- Glušakov Ŭ. È., „Revolùciâ umerla! Da zdravstvuet revolùciâ!” *Anarhizm v Belarusi (1902–1927)*, ŠSS, Sankt-Peterburg 2015.
- Goodwin J., *No other way out. States and revolutionary movements 1945–1991*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.
- Goodwin J., Jasper J. M., *Editor’s introduction*, [w:] *The social movements reader. Cases and concepts*, ed. J. Goodwin, J. M. Jasper, Wiley-Blackwell, Hoboken 2014.
- Gosudarstvo i est’ nasilie*, „Pramen” [online], 26 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/08/gosudarstvo-i-est-nasilie/>>.
- Gruppy soprotivleniâ (obnovlennye)*, „Revolúcionnoe Dejstvie” [online], 25 II 2021 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://revbel.org/2021/02/gruppy-soprotivleniya-obnovlennye/>>.
- Interv’u političeskim obozrevatelâm Belarusi i zarubežâ*, „Prezident Respubliki Belarus” [online], 13 XI 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://president.gov.by/ru/events/intervyu-politicheskim-obozrevatelyam-belarusi-i-zarubezhya>>.
- Istoriâ Revolúcionnogo Dejstviâ 2010–2019 goda*, „Revolúcionnoe Dejstvie” [online], 11 I 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://revbel.org/2020/01/istoriya-revolutsionnogo-dejstviya-2010-2019-goda/>>.
- „Jesteśmy po stronie prawdy. Zwyciężymy!” – wywiad z Igorem Oliniewiczem, „Inny Świat” 2016, nr 45.
- Kakoj kandidat izbavit Belarus’ ot diktatury?*, „Pramen” [online], 7 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/08/kakoj-kandidat-izbavit-belarus-ot-diktatury/>>.
- Kanaval’čyk P., *Anarchy in BY. Anarhistyčny ruh ŭ Belarusi*, Padručnik Rêvalúcyânera6 Mensk 2002.
- Kritičeskij obzor protestov poslednih dvuh mesâcev*, „Pramen” [online], 17 X 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/10/kriticheskij-obzor-protestov-poslednih-dvuh-mesyatsev/>>.
- Laneŭski A., *Ad pratèstu da supracivu: vakol „spravy belaruskich anarhistaŭ”, „Palityčnaâ sfera”* 2013, № 20 (1).
- Lovushka Stely. Čem ploh plan na 9 avgusta i čto nasčët plana B?*, „Revolúcionnoe Dejstvie” [online], 8 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://revbel.org/en/2020/08/lovushka-stely-chem-ploh-plan-na-9-avgusta-i-čto-naschet-plana-b/>>.
- Łaniewski A., *Białoruscy anarchiści pod celownikiem propagandy*, „Atak” 2018, nr 8.
- Malendowicz P., *Ruch anarchistyczny w Europie wobec przemian globalizacyjnych przełomu XX i XXI wieku*, Difin, Warszawa 2013.
- „Mikola Dzâdok / Mikola Dziadok” [online, dostęp: 1 V 2021]: <<https://mikola.noblogs.org/>>.
- Možno li protestuûšemu narušat’ zakon?*, „Pramen” [online], 5 IX 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/09/mozhno-li-protestuyushhemu-narushat-zakon/>>.

- Načalis' preventivnye zaderžaniâ anarhistov*, „Anarhičeskij čěrnyj krest Belarus” [online], 6 VIII 2020 [dostęp: 20 VIII 2021]: <<https://abc-belarus.org/?p=12943>>.
- Ne davat' vlastâm peredyšku!*, „Revolúcionnoe Dejstvie” [online], 16 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://revbel.org/en/2020/08/ne-davat-vlastyam-peredyshku/>>.
- Olinevič I., *Belorusskaâ revolúciâ*, „You Tube” [online], 9 IX 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://www.youtube.com/watch?v=gBU-E8Ro8N8>>.
- Olinevič I., *Edu v Maġadan*, Radikalnaâ teoriâ i praktika, Moskva 2013.
- Olinevič I., *Karateli i karavšina*, „You Tube” [online], 20 IX 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://www.youtube.com/watch?v=ZTYa-XEGIQ0>>.
- Olinevič I., *Programma anarhizma dlâ Belarusi*, „You Tube” [online], 7 X 2020 [dostęp: 1 V 2020]: <<https://www.youtube.com/watch?v=tEeUGLzkkpQ>>.
- Oliniewicz I., *Ruch anarhistyczny i represje 2012–2016*, „Inny Świat” 2017, nr 46.
- Otwarty list poparcia dla białoruskich anarchistów-rewolucjonistów*, „Inny Świat” 2021, nr 52.
- The Palgrave handbook of anarchism*, ed. C. Levy, M. S. Adams, Palgrave Macmillan, Springer 2018.
- [Pât] *5 trebovanij bez kompromissov*, „Pramen” [online], 14 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/08/5-trebovanij-bez-kompromissov/>>.
- Perečen' organizacij i fizičeskich lic, pričastnyh k terrorističeskoj deâtel'nosti*, „Komitet gosudarstvennoj bezopasnosti Respubliki Belarus” [online], 12 II 2021 [dostęp: 1 V 2021]: <<http://www.kgb.gov.by/ru/perechen-inf-ru/>>.
- Po delu o massovyh besporâdkah v Minske zaderžany radikal'nye anarhisty*, „Belteleradiokompaniâ” [online], 29 I 2021 [dostęp: 1 V 2021]: <https://www.tvr.by/news/obshchestvo/po_delu_o_massovykh_besporjadkakh_v_minske_zaderzhany_radikalnye_anarkhisty/>.
- Počemu aktualen lozung o zamene milicij narodnoj samooboronoj?*, „Revolúcionnoe Dejstvie” [online], 21 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://revbel.org/2020/08/pochemu-aktualen-lozung-o-zamene-militsii-narodnoj-samooboronoj/>>.
- Počemu Evropa nam ne pomożet?!*, „Pramen” [online], 4 IX 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/09/pochemu-evropa-nam-ne-pomozhet/>>.
- Počemu my vystupaem protiv iniciativy by_pol?*, „Pramen” [online], 27 XI 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <https://pramen.io/ru/2020/11/pochemu-my-vystupaem-protiv-initsiativy-by_pol/>.
- Posłuszna E., *Terroryzm anarhistyczny – istota, taktyka, organizacja*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2013, nr 4.
- Pravozašitniki trebuût prekratit' uġolovnoe presledovanie v otnošenii volontera*, „Vesny” Andreâ Čepuka, „Pravaabarončy centr »Vâsna«” [online], 13 X 2020 [dostęp: 20 VIII 2021]: <<https://spring96.org/ru/news/99932>>.
- Predloženie programmy minimum na vremâ vosstaniâ v Belarusi*, „Pramen” [online], 15 IX 2020 [dostęp: 1 V 2020]: <<https://pramen.io/ru/2020/09/predlozhenie-programmy-minimum-na-vremya-vosstaniya-v-belarusi/>>.
- Predsedatel' Komiteta gosudarstvennoj bezopasnosti Ivan Tertel'*, „Belarus” [online], 11 II 2021 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://www.belarus.by/ru/press-center/>>.

- photo/predsedatel-komiteta-gosudarstvennoj-bezopasnosti-ivan-tertel_i_000038979.html>.
- Prizyv k solidarnosti s vosstaniem protiv režima Lukašenko – 14 avgusta*, „Anarhičeskij čěrnij krest Belarus” [online], 12 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://abc-belarus.org/?p=12976>>.
- Protestu nužno mesto!*, „Pramen” [online], 25 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/08/protestu-nuzhno-mesto-o-neobhodimosti-fizicheskikh-prostranstv-dlya-samoorganizatsii/>>.
- Puti nazad uže net*, „Pramen” [online], 10 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/08/puti-nazad-uzhe-net/>>.
- Rano radovat'sâ pobeđe*, „Pramen” [online], 31 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <[://pramen.io/ru/2020/08/rano-radovatsya-pobeđe/](https://pramen.io/ru/2020/08/rano-radovatsya-pobeđe/)>.
- Rubrika: Arestovannyye i zaključennyye Belarusi*, „Anarhičeskij čěrnij krest Belarus” [online], 8 VIII 2020 [dostęp: 20 VIII 2021]: <<https://abc-belarus.org/?cat=3>>.
- Ruch anarchistyczny w Europie wobec przemian globalizacyjnych przełomu XX i XXI wieku*, Difin, Warszawa 2013.
- Sabotaż kamer naružnogo videonabludeniâ*, „Revolúcionnoe Dejstvie” [online], 29 IX 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://revbel.org/2020/09/sabotazh-kamer-naruzhnogo-nablyudeniya/>>.
- Sakralizaciâ simvolov v proteste*, „Revolúcionnoe Dejstvie” [online], 31 I 2021 [dostęp: 1 V 2021]: <<http://revbel.org/2021/01/sarkalizatsiya-simvolov-v-proteste>>.
- Samoorganizaciâ – edinstvennyj otvet diktature!*, „Pramen” [online], 14 IX 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/09/samoorganizatsiya-edinstvennyj-otvet-diktature/>>.
- Scepka: instrukciâ dlâ protestuúših*, „You Tube” [online], 24 VI 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://www.youtube.com/watch?v=7ZXqP9Bh4QA>>.
- [Šěsćsot tryccac' sem] 637 čalaviek nespravâdliva znahodzâcca ũ turme*, „Pravaabarončy centr »Vâsna«” [online], 23 VIII 2021 [dostęp: 23 VIII 2021]: <<https://prisoners.spring96.org/be#list>>.
- The social movements reader. Cases and concepts*, ed. J. Goodwin, J. M. Jasper, Wiley-Blackwell, Hoboken 2014.
- Stoev A., *Začem miliciâ? Anarhičeskij vzglâd na problemu milicii*, Pramen', Minsk 2020.
- Strategiâ nizovoj revolúcii. 8 taktik sverženiâ režima Lukašenko*, „Revolúcionnoe Dejstvie” [online], 21 VI 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://revbel.org/2020/06/strategiya-nizovoj-revoljutsii-8-taktik-sverzheniya-rezhima-lukashenko/>>.
- Tomasiewicz J., *„Partyzanci przyjemności”. Insurekcjonizm: anarchizm wobec kryzysu czy kryzys anarchizmu?*, [w:] *Europa XX-XXI wieku. Społeczno-polityczne konsekwencje kryzysów*, red. M. Gruszczyk, L. Krzyżanowski, M. Skrzypek, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2017.
- [Tridcât'] 30 metodov bor'by s diktaturoj*, „Pramen” [online], 21 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/08/30-metodov-borby-s-diktaturoj/>>.

Uprising in Belarus, „You Tube” [online], 3 IX 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://www.youtube.com/watch?v=9fU-uuZ3cYA>>.

Važny vse taktiki protesta!, „Pramen” [online], 14 VIII 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://pramen.io/ru/2020/08/vazhny-vse-taktiki-protesta/>>.

Zaderżany brestskie anarhisty iz meždunarodnoj prestupnoj organizacii, „You Tube” [online], 9 III 2021 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://www.youtube.com/watch?v=4MwLNdHpVwc>>.

Zavyšennye ožidaniâ i neminuemoe razočarovanie? Čto ždet obšestvo 9 avgusta, „Revolûcionnoe Dejstvie” [online], 6 VI 2020 [dostęp: 1 V 2021]: <<https://revbel.org/2020/08/zavyshennye-ozhidaniya-i-neminuemoe-razocharovanie-chto-zhdet-obshhestvo-9-avgusta/>>.